

MAGYAR ARIÓN

Tanulmányok
Pálóczi Horváth Ádám műveiről

Szerkesztők

CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN

HEGEDÜS BÉLA

Budapest

rec.iti

2011

A

*Magyar Arión – Tudományos tanácskozás Pálóczi Horváth Ádám
születésének 250. évfordulóján*
(Budapest, 2010. október 20–21.)
támogatói

MTA Irodalomtudományi Intézet
Óbudai Társaskör

A borítón látható portré Pálóczi Horváth Ádámot harmincéves korában ábrázolja. A színezett metszet alapjául szolgáló, mára elkallódott festmény „Erdélyi fi Kóré Zsigmond festette 1791”. A metszetet Kazinczy Ferenc készítette el, s a *Psychologia* címlapelőzékéként jelent meg 1792-ben. A talapzaton olvasható Ovidius-idézet (*Fasti* II, 93):

Nomen Arionum Siculas impleverat urbes,
Captaque erat lyricis Ausonis ora sonis.

Híre betölti a városokat szikuloknak a földjén,
s zengő lantjának rabja Itália is...

(Gaál László fordítása)

A borító a csurgói Református Gimnázium könyvtárának példánya alapján készült, amely az író sógora, Sárközy István névbejegyzését őrzi
Forrás: <http://www.csokonai-csurgo.sulinet.hu/sarkozy/kepek/33.jpg>

© Szerzők, 2011.

ISBN 978-963-7341-91-5

ISBN 978-963-7341-92-2 (pdf)

Kiadja a rec.iti, az MTA Irodalomtudományi Intézetének recenziós portálja
<http://rec.iti.mta.hu/rec.iti>

Tördelés, képszerkesztés, borítóterv: Szilágyi N. Zsuzsa, Csörsz Rumen István

LACZHÁZI GYULA

Pálóczi Horváth Ádám *Psychológiája* és a XVIII. századi lélektani irodalom

Pálóczi Horváth Ádám 1792-ben megjelent lélektanának keletkezési körülményei (a magyar nyelvű lélektani munka írására tett pályatétel) immár jól ismertek, miként az is, hogy a mű születése a lélektan iránt a XVIII. század második felében Magyarországon is jelentkező fokozott érdeklődés kontextusában értelmezhető.¹ A felvilágosodás kori magyar lélektani irodalom egyes darabjainak beható tartalmi vizsgálatára azonban eddig kevés kísérlet történt.² E hiány legalább részbeni pótlására törekedve elemzem Pálóczi Horváth Ádám *Psychológiáját*, megkísérelve azt tudomány- és eszmetörténeti kontextusban értékelni és elhelyezni. A dolgozatnak nem célja, hogy átfogó képet adjon a lélektan XVIII. századi változatairól, csupán néhány fontos tendenciát jelezhet.³ Mint-hogy Pálóczi Horváth lélektana leginkább a wolffi hagyományhoz kapcsolódik, ezért eszmetörténeti helyének felvázolásakor is elsősorban a Wolff munkássága nyomán kibontakozó empirikus lélektant kell figyelembe venni. Dolgozatom második felében azt a kérdést igyekszem körbejárni, milyen összefüggések fedezhetők fel a *Psychologia* (és általában a XVIII. századi lélektan), valamint a korabeli poétika és irodalom között.⁴

- 1 A lélektan iránti érdeklődésről: BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., 1994, 146–149; a magyar nyelvű lélektan írására vonatkozó pályatételről részletesen: BOGÁR Krisztina, *Kant ismeretelméletének hatása az első magyar lélektani munkában*, ItK, 106(2002), 543–551.
- 2 Néhány lélektani munka ismertetését adja: HERMANN Imre, *Tanulmányok a lélektan történetéhez. A XVIII. század végi, XIX. század eleji magyar lélektan*, Pszichológiai Tanulmányok, 1966, 685–696; Bárány Péter lélektanát elemzi: BOGÁR, *I. m.*
- 3 Átfogóan lásd pl. Ernst CASSIRER, *A felvilágosodás filozófiája*, Bp., Atlantisz, 2007, 129–178.
- 4 Egy korábbi dolgozatomban a szenvedélyek elméletének XVIII. századi magyar recepcióját vizsgálva foglalkoztam Pálóczi Horváth Ádám *Psychológiájával*, rámutatva a szenvedélyek tárgyalásának wolffiánus voltára. (LACZHÁZI Gyula, *A XVIII. század végi magyar lélektani irodalomról = Hatvanodik: Horváth Iván hatvanadik születésnapját köszöntik munkatársai*, http://syrena.elte.hu/hatvanodik/lelek_laczhazi.htm; majd: Uő, *Hősi szenvedélyek: A heroizmus és a szenvedélyek megjelenítése a XVII. századi magyar epikus költészetben*, Bp., ELTE Régi Magyar Irodalom Tanszék, 2009, 112–121.) Többek között azt állítottam, hogy a *Psychologia* fő forrása Makó Pál latin nyelvű metafizika-tankönyve volt, a maga korában kevésbé korszerű tájékozódást tükröz, és eredeti tudományos munkának nem is igazán tekinthető. Ezek az állítások igazak ugyan a *Psychologia* szenvedélyeket tárgyaló fejezetére, Pálóczi Horváth munkájának egészét figyelembe véve azonban nem állják meg a helyüket, ezért az általam koráb-

A magyar nyelvű lélektan megteremtésére a XVIII. század végén tett erőfeszítéseket áttekintve Bíró Ferenc a lélektan iránti fokozott érdeklődést szoros összefüggésbe hozta az ember mibenlétéről való gondolkodás módjának megváltozásával. Az újfajta, antropológiai irányultságú gondolkodás legfontosabb jellemzői: az emberről való gondolkodásnak a metafizikával és a teológiával szembeni önállósulása, az ember mibenlétére és a világgal való kapcsolatára vonatkozó kérdések megnyitása, illetve a metafizikai igazságok helyett az empirikus megközelítési módok és magyarázatok előnyben részesítése.⁵ Az antropológiai gondolkodás térnyerése természetesen nem magyar sajátosság, hanem az európai felvilágosodás általános jellemzőjének tekinthető a XVIII. század második felében. A felvilágosodásnak ez az aspektusa az utóbbi évtizedekben különösen élénk kutatói érdeklődés tárgyává vált: nemcsak számos, többé-kevésbé elfeledett szöveg feltárását eredményezte, de a XVIII. század végi szép-irodalom értelmezésében is új ösztönzéseket hozott.⁶ Érdemes ezért a magyarországi lélektani irodalom dokumentumait is közelebről szemügyre venni.

Tudománytörténeti szempontból a gondolkodás újfajta irányultsága a XVIII. században főként az empirikus lélektan és az antropológia tudományterületének formálódásában és térnyerésében érhető tetten.⁷ Az antropológia és az empirikus pszichológia kérdésvetései és problémái sok rokonságot mutatnak, éles határ nem is vonható közöttük; képviselőik azonban sokszor fontosnak vélték e két diszciplína elhatárolását. A gyakran az antropológia megalapítójá-

ban mondottakat kiegészítve (és részben ismételve) árnyaltabb kép kialakítására törekszem. Időközben megjelent egy rövidebb, általam kommentált szövegrészlet is a Pálóczi Horváth-féle *Psychologiából*: *Magyarországi gondolkodók 18. század, Bölcsészettudományok, I*, szerk. Tüskés Gábor, Bp., Kortárs, 2010 (Magyar Remekírók), 157-169, 858-860.

5 BÍRÓ, *i. m.*, 146–149.

6 Összefoglalóan lásd pl. Wolfgang RIEDEL, *Anthropologie und Literatur: Skizze einer Forschungslandschaft*, Internationales Archiv für Sozialgeschichte der Literatur, 1994, 93–157; Jutta HEINZ, *Wissen vom Menschen und Erzählen vom Einzelfall: Untersuchungen zum anthropologischen Roman der Spätaufklärung*, Berlin–New York, Walter de Gruyter, 1996, 19–122; Walter ERHART, *Die anthropologische Wende in der Literaturwissenschaft: Eine Fallstudie*, Internationales Archiv für Sozialgeschichte der Literatur, 2000, 159–169. Az újabb német felvilágosodás-kutatásban a XVIII. századi „antropológiai fordulat” széles körben elfogadottá, s sok esetben a felvilágosodás újraértelmezésének sarokkövévé vált. Az antropológiai fordulat mibenlétére és idejére vonatkozóan azonban megoszlanak a nézetek. Lásd erről Gideon STIENING recenzióját: *Zwischen Empirisierung und Konstruktionsleistung: Anthropologie im 18. Jahrhundert*, hg. Jörn GARBER, Heinz THOMA, Tübingen, Niemeyer, 2004, Das achtzehnte Jahrhundert, 29(2005), 244–254.

7 Az első pszichologia című könyv a XVI. század végén jelent meg: Rudolph GOELENUS, *Psychologia*, Marburg, 1590. Néhány évvel később látott napvilágot egy kétkötetes munka: Otto CASSMANN, *Psychologia anthropologica*, I–II, Hannover, 1594–1596. Az antropológia és a pszichológia története tehát már itt, a kezdeteknél összefonódik. A pszichologia mint az új tudományterület elnevezése Wolff *Psychologia empirica* és *Psychologia rationalis* című művei nyomán honosodott meg. Az antropológia kezdeteiről lásd: Simone de ANGELIS, *Anthropologien: Genese und Konfiguration einer „Wissenschaft vom Menschen” in der frühen Neuzeit*, Berlin, de Gruyter, 2010.

nak tekintett Ernst Platner például azon tudományként határozta meg tárgyát, amely nem külön a testtel vagy a lélekkel foglalkozik, hanem a test és a lélek együttműködésével, szemben a pszichológiával, amelynek tárgya kizárólag a lélek (ebben a tárgyban osztozik a logikával, az esztétikával és a morálfilozófiával).⁸ Az empirikus lélektan a tudományok rendszerében sokszor az antropológia részeként, esetleg azzal nagyrészt azonos tudományként, máskor az antropológiával rokon, de mégis attól különböző diszciplínaként jelenik meg. Az egyes programok közötti eltérésektől függetlenül a század második felében általánosan elterjedt az a nézet, hogy a lélek képességeinek és az emberi természetnek a tanulmányozása hasznos, sőt talán nélkülözhetetlen a legkülönfélébb tudományok művelése szempontjából. A lélektanok szerzői ezen felül gyakran hangsúlyozzák a lélekismeret hasznosságát a társas érintkezésben.⁹ A szóban forgó, a XVIII. században szilárd kontúrokkal még nem rendelkező, az emberi természet kutatását és megismerését tárgyuknak tekintő tudásterületek az egyetemi oktatásban is meggyökeresedtek, mégpedig mint valamennyi fakultás hallgatóinak ajánlott, és így jelentős érdeklődésre számot tartó propedeutikai kurzusok.¹⁰ Mindez azért fontos, mert a lélektan és az antropológia formálódó diszciplínájának térnyerése jelentős szerepet játszott a magyar nyelvű lélektan írására vonatkozó pályatétel megszületésében is. Ebben a kontextusban érthető, hogy a pályatételre készült egyik mű szerzője, Bárány Péter azért tartja a magyar nyelvű lélektant a pallérozódás előfeltételének, mert a lélektant minden más tudomány alapjának tekinti.¹¹

A lélektan diszciplínájának XVIII. századi alakulásában és térnyerésében igen fontos szerepe volt Christian Wolffnak (1679-1754): a lélek természetére vo-

8 Ernst PLATNER, *Anthropologie für Ärzte und Weltweise*, I, Leipzig, 1772, XVI. Az újabb tudománytörténeti kutatások arra mutatnak rá, hogy a XVIII. századi antropológia mint diszciplína korántsem tekinthető homogénnek: Platnerétől eltérő programot követ a fiziológiai irányultságú orvosi-teremtudományos antropológia, melynek legfontosabb képviselője Johann Karl WEZEL *Anthropologie. Versuch über die Kenntnis des Menschen* (1784–1785) című műve, valamint Kant pragmatikus (szociális) antropológiája. Lásd Hans-Peter NOWITZKI, *Der wohltemperierte Mensch: Aufklärungsanthropologien im Widerstreit*, Berlin–New York, de Gruyter, 2003; itt: 24.

9 Számos példát idéz: Bruce DUNCAN, *Sturm und Drang Passions and Eighteenth Century Psychology = Literature of the Sturm und Drang*, ed. David HILL, Rochester, Camden House, 47–68.

10 A változást jól jellemzi Dugald Stewart megjegyzése: „In our universities, what a change have been accomplished. (...) The studies of Ontology, of Pneumatology and of Dialectics, have been supplanted by that of the Human Mind.” Idézi: Roy PORTER, *The Creation of the Modern World: The Untold Story of the British Enlightenment*, New York–London, Norton, 2000, 183. A német területen az egyetemi oktatásban bekövetkezett változásokat részletesen dokumentálja: Matthias JOHN, *Empirische Psychologie im System der Wissenschaften um 1800, Psychologie und Geschichte*, 2002, 166–177; valamint: *Anthropologie und Empirische Psychologie um 1800: Die Wissenschaft vom Menschen zwischen Physiologie und Philosophie*, Hg. Georg ECKARDT, Matthias JOHN, Temilo van ZANTWIJK, Paul ZICHE, Köln, Böhlau, 2001.

11 BÁRÁNY Péter, *Jelenséges lélekmény*, kiad. GYÁRFÁS Ágnes, Bp., MTA, 1990, 8.

natkozó elméleti diskurzus, mely korábban olyan különböző diszciplínákban szóródott szét, mint a természetfilozófia, a logika, a pneumatologia, az optika vagy a medicina, az ő munkásságában a filozófia önálló területévé vált – jóllehet még a metafizika keretein belül. Mint ismeretes, Wolff *racionális* és *empirikus* pszichológiát különböztetett meg, s ezeket két vaskos kötetben tárgyalta. Az empirikus lélektan a tapasztalaton alapul, ebből von el olyan általános igazságokat, amelyek alkalmasak a lélek működésének magyarázatára; a racionális lélektan viszont a lélek absztrakt fogalmából kiindulva írja le annak jellemzőit. A kétféle lélektan tehát elsősorban módszerében különbözik, és nem tárgyában. Nincs szó azonban éles, következetesen végigvitt különbségről: a racionális pszichológia felhasználja az empirikus tudomány elemeit, másrészt viszont ez utóbbi is alkalmazza a logikai-deduktív módszert.¹² Wolff az empirikus pszichológiát tartotta fontosabbnak, mivel sok más kortársával egyetemben osztotta azt a nézetet, hogy az elme működésének empirikus tanulmányozása hozzájárulhat a megismerés és a gondolkodás lehetőségeinek és korlátainak megértéséhez.¹³ Wolff a lélektan, és általában a metafizika művelésében módszertani szempontból a matematikát és a csillagászatot tekintette példaértékűnek és követendőnek. Elismerte az empirikus megfigyelés tudományos jelentőségét (az angliai kísérleti fizika eredményeinek ismeretében), ám Newtonnak a hipotézisalkotást elvető, egyoldalúan az indukciót érvényesíteni kívánó módszertanával szemben tapasztalat és elmélet egymásrautaltságát, a hipotézisalkotás szükségszerűségét vallotta.

Az antropológia és az empirikus lélektan alakulása szempontjából különösen fontos Wolff viszonyulása a test és a lélek egymáshoz való viszonyára vonatkozó metafizikai megoldásokhoz. A test és a lélek egymásra hatását magyarázó elméleteket (karteziánus dualizmus, illetve okkazonalizmus, előre elrendelt harmónia, *physicus influxus*) is hipotézisekként tárgyalta, és egyáltalán nem látta kényszerítő erejűnek valamelyik elfogadását. Wolff maga a test és a lélek együttműködésére vonatkozó elméletek közül az előre elrendelt harmónia Leibniz-féle magyarázatát találta a legjobbnak, de hangsúlyozta, hogy ez az elmélet sem szolgál minden szempontból kielégítő megoldással.¹⁴ Ez az állásfoglalás a XVIII. századi antropológiai gondolkodás alapvető, már említett vonása felé mutat, amennyiben a metafizikai problémák felől a praktikus kérdések irányába forduló gondolkodás előtt nyitja meg az utat.

12 Mint azt már pl. a kantianus lélektani szerző, Schmid is Wolff szemére vetette: Carl Christian Erhard SCHMID, *Empirische Psychologie*, Jena, 1791, 18–25.

13 A lélektan változatairól: Gary HATFIELD, *Remaking the Science of Mind: Psychology as natural Science = Inventing Human Science: Eighteenth-Century Domains*, ed. C. FOX, Roy PORTER, R. WOKLER, Berkley and Los Angeles, Univ. of California Press, 1995, 184–231.

14 A test és a lélek egymásra hatására vonatkozó különböző rendszerek tárgyalása Wolffnál: Christian WOLFF, *Psychologia rationalis*, Frankfurt/Leipzig, 1740, 451–587. A hipotézisek szerepéről és Wolff lélektanáról általában lásd még: Richard J. BLACKWELL, *Christian Wolff's Doctrine of the Soul*, *Journal of the History of Ideas*, 22(1961), 339–354.

Bár a XVIII. század végén valóban megfigyelhető a lélektan iránti fokozott érdeklődés, a lélektani reflexió Magyarországon sem ekkor jelent meg. A kora újkori magyarországi lélektani irodalom részletes ismertetését mellőzve itt csak arra utalnék, hogy a XVII. század második felében aránylag élénk lélektani érdeklődés tapasztalható a magyarországi szerzők körében is. A XVII. században az arisztotelianus és a sztoikus elméletek mellett a karteziánus lélektan recepciója is megtörtént: Apáczainál és más karteziánusoknál a lélektan a természetfilozófia vagy (Apáti Miklós esetében) az etika része.¹⁵ E teóriákhoz képest újdonság a wolffi lélektan XVIII. századi magyarországi recepciója, amelyben kiemelkedő Makó Pál szerepe. Makó természettudományos munkásságát a szakirodalom már kellőképpen méltatta,¹⁶ itt csupán lélektani nézetéről szükséges néhány szót szólni. Az alapvetően a fizika és a matematika iránt érdeklődő Makó a nagyszombati egyetemre került tanárnak, ahol metafizika kurzust kellett tartania. A van Swieten által 1753-ban bevezetett oktatási reform értelmében viszont a nagyszombati egyetem tanárainak írott oktatási anyagokat kellett létrehozniuk.¹⁷ Így keletkezett Makó lélektant is tartalmazó metafizikai tankönyve (*Compendiaria Metaphysicae Institutio*, Eger, 1766), mely más munkáihoz hasonlóan igen alapos tájékozottságról és éles elméről tanúskodik. Az első kiadást hamarosan újabbak követték, és a könyv az országhatárokon túl is népszerűvé vált. A tankönyv jellegből következően Makó célja nem valamilyen új metafizika szisztematikus kifejtése volt, hanem a rendelkezésre álló ismereteknek a jezsuita oktatás irányelveivel egyező praktikus és tömör összefoglalása. A metafizikai tankönyv az ontológiát, a kozmológiát, a pszichológiát és a teológiát tárgyalja – a tárgyak sorrendjében nyilvánvalóan Wolffot követve. A metafizika wolffi rendszerezésének elfogadása nem meglepő, s aligha tekinthető Makó egyedi választásának: Wolff filozófiája a jezsuiták körében többnyire kedvező fogadtatásra talált, olyannyira, hogy az 1740-es évektől a filozófiai curriculum kialakításában is kamatoztatták Wolff rendszerét.¹⁸ A nagyszombati tankönyv nemcsak a metafizika felosztásában követi Wolffot, de pszichologia-fejezete tartalmi szempontból is a wolffi elmélet erőteljes hatását mutatja. Bár Makó természetesen ismerte az empiri-

15 LACZHÁZI, *Hősi szenvedélyek...*, i. m., 71–95.

16 WIRTH Lajos, *Makó Pál (1723–1793) élete és fizikusi munkássága*, Jászberény, Jászberényi Tanítóképző Főiskola, 1997; ZEMPLÉN Jolán, *A felvidéki fizika története 1850-ig*, Piliscsaba, Magyar Tudománytörténeti Intézet, 1998.

17 Vö. CSAPODI Csaba, *Két világ határán: Fejezet a magyar felvilágosodás történetéből*, Századok, 79–80(1945–1946), 85–137.

18 L. Marcus HELLYER, *Jesuit Physics in Eighteenth Century Germany = The Jesuits: cultures, sciences and the arts 1540–1773*, I., ed. John W. O' MALLEY, Gauvin Alexander BAILEY, Steven J. HARRIS, T. Frank KENNEDY, Toronto, Univ. of Toronto Press, 1999, 543–544; Catherine WILSON, *The Reception of Leibniz in the Eighteenth Century = The Cambridge Companion to Leibniz*, ed. Nicholas JOLLEY, Cambridge, Cambridge Univ. Press, 1995, 450.

kus és racionális pszichológia megkülönböztetését, saját értekezése e kettő ötvözte: módszertanilag (Wolffot követve) empirikus megfigyelés és elmélet kölcsönös egymásrautaltságát tartja irányadónak, (ugyancsak Wolff nyomán) a csillagászatot nevezte meg követendő példaként.¹⁹ Az arisztotelianus lélekfel-fogást mint idejétmúlt, használhatatlanná vált tudást említi munkája bevezetőjében. Magáévá teszi azt a – leibnizi eredetű, Wolff által is elfogadott – tételt, miszerint a lélek lényege erő, a *vis repraesentandi*.²⁰ A wolffi lélektannak megfelelően Makó két alapvető képességet különít el a lélekben: a *facultas cognoscendit* és a *facultas appetendit*, azaz a gondolkodás és a vágy vagy akarat képességét. Wolffhoz hasonlóan három rendszert különböztet meg a test és lélek egymáshoz kapcsolódására vonatkozóan, azonban Wolfftól eltérően há-tározottan elveti az *influxustól* (befolyás) különböző elméleteket, így az előre elrendelt harmónia Wolff által preferált elméletét is.²¹ Ez az álláspont megfelel a jezsuita rend hagyományos skolasztikus arisztotelianizmusának, akárcsak a velünk született ideák tagadása.²² Ugyanakkor az influxus melletti állásfoglalás a korabeli Wolff-követők között is megtalálható a XVIII. században: így például a Makó által is hivatkozott (lutheránus) Martin Knutzennél, aki egész könyvet szentelt a kérdésnek.²³ Wolff recepcióját talán az is segíthette, hogy a lélek képességeinek wolffi osztályozása és aprólékos elemzésük sokban hason-lít a skolasztikus elméletekre.²⁴ Fontos azonban, hogy Makó írása a korabeli filozófiai irodalom alapos ismeretét tükrözi. A wolffiánus Bilfingeren, Bau-meisteren és Knutzenen, a jezsuita Karl Scherfferen és Antonio Genovesin túl hivatkozik Descartes, Locke, Hobbes, Spinoza, Leibniz és Malebranche egyes nézeteire is, ismertetve és megbírálvá a saját álláspontjától eltérő elképzeléseket. A XVIII. század második felében tehát a nagyszombati egyetem falai kö-zött is megjelent a wolffi racionalizmust követő új lélektan és metafizika. Ezen nem változtat az sem, hogy fejtegetéseit – meglehetősen régimódián – gyak-ran Cicero-idézetekkel támasztja alá.

19 Ebben a csillagászatot tekinti mintaadónak. „Imitandi igitur sunt astronomi, qui ex obser-vatis suis eruunt theoriam, et hanc ad illa vicissim exigunt, eiusque ope ad obseruationis instituendas ducuntur, quarum in mentem aliter nunquam venisset.” MAKÓ, *i. m.*, 203.

20 „Essentia humanae animae reponenda esse videtur in vi, quam habet repraesentandi.” *Uo.*, 276.

21 Makó megjegyzése szerint az influxustól eltérő nézetek elfojtásáért nem is a filozófus, ha-nem a cenzor felelős: „Nam qui propter naturarum dissimilitudinem facultatem corpus movendi ab animo submovent, hi illam a Deo etiam submovere debent: eorum proinde oratio non iam a philosopho, sed a censore opprimenda est.” *Uo.*, 292.

22 Az ideák eredete kérdésének Makó (Wolfftól eltérően) külön fejezetet szentel. A kérdés Pálóczi Horváth Ádám figyelmét is megragadta: a *Psychologia* legterjedelmesebb fejezete az ideák eredetét tárgyalja.

23 Martin KNUTZEN, *Systema causarum efficientium seu commentatio philosophica de commercio mentis et corporis per influxum physicum explicando*, 1735. Vö. MAKÓ, *i. m.*, 293.

24 HATFIELD, *i. m.*, 199.

Mindezt azért volt szükséges elmondani Pálóczi Horváth lélektanával összefüggésben, mert az is a wolffi iskolához kapcsolódik, és Makó metafizika-tankönyve fontos szerepet játszott keletkezésében. Pálóczi Horváth (Makóhoz hasonlóan) nem különíti el az empirikus és a racionális lélektant, mivel ezeket elválaszthatatlannak tartja. Munkája bevezetésében módszerét az empirikus lélektanával azonosítja, amennyiben a megfigyelést és a megfigyelhető jelenségeken alapuló hipotézisek felállítását tekinti elsődlegesnek: „előbb tehát a lélek munkáit, azután munkáiból tulajdonságait kell kitanulnunk, és úgy kell osztán a természeti valóságra, amennyire emberi erő engedi, következtetéseket csinálnunk”. A *Psychologia* egésze ugyan aligha tekinthető e program következetes megvalósításának, a módszer fontos következménye azonban, hogy Pálóczi Horváth a lélek természetét végső soron megismerhetetlennek tartja: „az Istenen kívül senki a léleknek természeti valóságát nem tudhatja”.²⁵ A lélek egyes képességeinek ismertetésében (mint ezt már a fejezetek rendje is mutatja) Makó tankönyvét követi, a szenvedélyeket tárgyaló fejezet pedig nem más, mint szó szerinti fordítás Makótól. Pálóczi Horváth lélektanának egésze azonban semmiképpen sem tekinthető Makó magyarításának, de még Makó gondolatmenetének szoros követéséről sem beszélhetünk. Pálóczi Horváth kétségtelenül több forrásból tájékozódott lélektana megírásakor. *Psychológiája* bevezetőjében a lélekről való gondolkodás útján előtte járó és általa tanulmányozott szerzőként a következőket nevezi meg: Platón, Arisztotelész, Descartes, Leibniz, Malebranche, Locke, Epicurus, Dicaearchus, Hobbes és Voltaire.²⁶ Ezen olvasmányok nyoma azonban szövegszerűen nem nagyon jelentkezik gondolatmenetében, s olykor alapos kétségeink lehetnek: valóban eredetiben ismerte-e a fenti szerzők munkáit.²⁷ Makóé mellett azonban minden bizonnyal más lélektani könyvek is megfordultak a kezében. Makóra többször hivatkozik helyeslően, egy kérdésben azonban határozottan ellentmond neki. Pálóczi Horváth szerint a lélek esszenciája nem kizárólag a *vis repraesentandi* vagy *cogitatio*, miként Makó állítja, hiszen ebből nem vezethető le a lélek valamennyi munkája, amelyek között ő a platóni–arisztotelési vegetatív lélekrész funkcióinak megfelelő éltető tehetséget vagy elevenítő erőt is számon tartja. Pálóczi Horváth szerint a lélek esszenciája a „Nisus (erőlködés)”: a lélek mindent tesz, amit tenni tud. Felfogása szerint a növényeknek és az állatoknak is van lelke, de nincs bennük *cogitatio*.²⁸ Ezen a ponton úgy tűnik, mintha Pálóczi Horváth arisztotelianus

25 PÁLÓCZI HORVÁTH, *i. m.*, 13.

26 *Uo.*, A4v.

27 Pálóczi Horváth lélektana bevezetőjében – mint a szó szerinti idézetfordítás bizonyítja – Makó könyvéből idézi Dicaearchus elméletét (MAKÓ, *i. m.*, 272), miként Hobbes *Leviatánjának* érzékelésre vonatkozó megállapításait is (*Uo.*, 266).

28 PÁLÓCZI HORVÁTH, *i. m.*, 274. Wolff Leibnizcel szemben azt állította, hogy a *vis repraesentativa* nem minden monásban van jelen, csak az emberben és az állatokban (*Deutsche Metaphysik*, §. 898). Vö. VIETTA, *i. m.*, 103.

alapon bírálná a wolffi elmélet túlságosan intellektuális voltát. Ennek az ellenvetésnek azonban (bár a wolffi rendszer alapvető tételére vonatkozik) a lélektan egésze szempontjából nincsenek komoly következményei, mivel nem érinti az elme képességeit, ismertetésükben a wolffi rendszert követi. Makóhoz hasonlóan a test és lélek kapcsolatára vonatkozó elméletek – „az Isteni jelenlételel systemája” (Descartes és Malebranche); „a harmonia praestabilita” (Leibniz és nyomában Wolff); valamint az influxus physicus elmélete – közül (amelyeket ő még egy negyedikkel, a *moralis influxussal* egészít ki) az influxust részesíti előnyben, habár nem állítja ennek kizárólagos igazságát, sőt végső soron nyitva hagyja a kérdést:

azonban jobb minden szemérem nélkül megvallani rövid értelmünket, és a három közül ezt választani, mint a többi, míg újat, jobbat nem találunk; mert jóllehet, hogy homályos az állítás, de csakugyan lehet mellette fogni.²⁹

Miként Makó esetében, Pálóczi Horváth választásáról is elmondható, hogy az arisztotelianus hagyomány preferálása összhangban van a XVIII. század második felében dominánssá váló antropológiai elméletekkel, amelyek a lélek befolyását abszolutizáló animista és a test szerepét hangsúlyozó mechanikus-materiális felfogás (legfontosabb képviselőik: Stahl és La Mettrie) szélsőségeit elkerülve test és lélek kölcsönös egymásra hatásának influxus néven emlegetett tételét hirdették.

Összességében Pálóczi Horváth lélektana módszertani és tartalmi szempontból – a lélek felosztása, a képességek ismertetése alapján – wolffiánusnak tekinthető. Ha tudománytörténeti helyét európai kontextusban akarjuk kijelölni, figyelembe kell venni, hogy a wolffi filozófia ekkor már jócskán túljutott fénykorán, ugyanakkor a század második felében is igen befolyásos maradt, legalábbis az iskolai oktatásban. Az 1780-as évek végén német szerző is jelentetett meg meg a wolffiánus lélektant ismertető tankönyvet.³⁰ A lélektan fejlődésére azonban ekkor Wolff követői már nem gyakoroltak jelentős hatást. A század második felében a lélektan alakulására sokkal jellemzőbb az angol és francia szerzők növekvő hatása, illetve az empirista, szenzualista vagy materialista pozíciók térnyerése. A század végén már elsősorban a kanti ismeretelmélet következményeivel való szembesülés jelentette a legnagyobb kihívást a lélektan számára. Az empirikus lélektan egyes képviselői (így pl. a lélektanát nagyjából Pálóczi Horváthtal és Báránnyal egy időben író Carl Christian Erhard Schmid) úgy látták, a kanti kritika belátásai hasznosíthatók saját célkitűzéseik továbbfejlesztésére, az empi-

29 PÁLÓCZI HORVÁTH, *i. m.*, 308.

30 Jürgen JAHNKE, „Wissenschaftliche Revolution” um 1800 – auch in der Psychologie?, *Psychologie und Geschichte*, 2002, 153–165; itt: 161.

rikus lélektan jobb módszertani megalapozására.³¹ Másrészt épp a kanti kritika nyomán léptek színre az empirikus lélektantól radikálisan elforduló filozófiai rendszerek is (Fichte, Hegel, Schelling). Ez utóbbi fejleménnyel szorosan összefügg, hogy a XVIII. századi antropológiai irodalom a század vége után marginalizálódott, majd feledésbe ment: csak az utóbbi évtizedekben élénkültek meg a feltárását megcélzó történeti kutatások.

Pálóczi Horváth munkájának értékelésekor röviden szólni kell a pályázatra vele egy időben benyújtott, és ott díjat nyert munka, Bárány Péter *Jelenséges lélekménye* néhány alapvető jellemzőjéről is – jóllehet e mű részletes tárgyalása itt nem lehetséges. Bárány lélektanát vizsgálva Bogár Krisztina arra a következtetésre jutott, hogy a műben Kant hatása meghatározó. Bárány kétségtelenül ismerte Kant filozófiáját, és egyes elemeit be is építette lélektanába; műve megítélésekor azonban nem elegendő a kanti gondolatok jelenlétének regisztrálása. Kant ugyanis csak egy (bár kétségtelenül fontos) forrása Bárány gondolatainak. A *Jelenséges lélekmény*ben nagyon különböző elméleti kontextusokból származó gondolatok jelennek meg (pl. a szenvedélyek ismertetésekor Bárány Descartes rendszerezésére támaszkodik, az érzés képességének tárgyalásában Mendelssohn kevert érzésekre vonatkozó nézeteit kamatoztatja, az ismeretelméletben az idea-asszociációk tanára támaszkodik stb.). A különböző elméletekből merített elképzelések ötvözése eklektikus jelleget kölcsönöz a műnek. Tudománytörténeti elhelyezésében azonban ennél fontosabbak a Bárány által vallott módszertani elvek. Ezek ismertetésében szembevetendő Newton hatása és az indukció melletti állásfoglalás. A lélektan bevezetésében Bárány ismerteti Newton alapelveit, Newtonnal egyetértésben elutasítja a hipotézisek alkalmazását és a metafizikai spekuláció segítségül hívását. Módszertani eszményét így foglalja össze:

a különös jelenségekből közönséges feltételeket csináljunk: ezeket szedjük rendbe, azaz a hasonló feltételeket (propositiones affines) hasonlóságaik és lépcsőik szerint egymás mellé rakjuk, hogy egyik a másikából megvilágosodjon. Szedjük őket széjjel (amennyire lehet) egész az ő első, s egyszerű eredetükig, különböztessük meg azokat másoktól tulajdon nevezetek által, és a jelenségeket az ő vegyületeikből igyekezzünk megmagyarázni.³²

A különböző szerzők tételeinek átvételét eszerint az legitimálná, hogy e megállapítások a tapasztalható jelenségek helyes magyarázatát adják. S e módszertan indokolja, hogy a tapasztalatból le nem vezethető kérdéseket (pl. hogy a lélek egyszerű vagy összetett, vagy a test és a lélek kapcsolatának mikéntje)

31 Carl Christian Erhard SCHMID, *Empirische Psychologie*, Jena, 1791.

32 BÁRÁNY, *i. m.*, 12.

nem tárgyalja.³³ (Más kérdés, vajon a *Jelenséges lélekmény* fejtegetéseiben mennyire következetesen érvényesül ez a módszer. A magában való dolog tételezéséhez például nyilvánvalóan nem lehet eljutni ezen az úton.³⁴) Annak, hogy Bárány számot vetett volna a kanti kritikai filozófiának az empirikus lélektan művelésére vonatkozó következményeivel, az empirikus lélektan tudományként való megalapozhatóságának kérdésével, nem találni nyomát. Kant ugyanis úgy vélte, hogy az empirikus lélektan, mivel nem *a priori* tételeken alapul, nem lehet szigorú értelemben vett tudomány – ami nem jelenti azt, hogy ne lennének leírható lélektani szabályszerűségek, s hogy ezek kutatása ne lehetne hasznos. Kant állásfoglalása úgy is megfogalmazható, hogy amennyiben lélektan lehetséges, úgy az csak empirikus lélektan lehet.³⁵ Ezt a kanti álláspontot tette magáévá pl. a Bárányal körülbelül egy időben empirikus lélektant író C. C. E. Schmid, kifejtve, hogy az általa művelt lélektan nem a szigorú kanti értelemben vett tudomány.³⁶ Bárány viszont (Kanttal ellentétben) úgy gondolta, hogy a „csak az öt érző eszközöknek (műszereknek) tapasztalásain épülő” empirikus lélektan „valóságos tudomány”.³⁷ Módszertani elveit tekintve tehát a *Jelenséges lélekmény* mind a wolffi lélektantól, mind a kanti transzcendentális filozófiától különbözik. (A lélektan XIX. századi története a Bárány által is alkalmazott induktív módszer diadalát és az empirikus lélektan tudományként való megszilárdulását mutatja.³⁸) Elméleti alapvetésének megfelelően Bárány nem tárgyalja a racionális lélektant, műve tisztán empirikus lélektan.³⁹ A lélektan tárgyának tekinti viszont test és lélek egymásra hatását (jóllehet ennek mikéntjét nem tudja megmagyarázni), s ennek értelmében a fiziológia és az orvostudomány egyes eredményeit is kamatoztatja.

33 *Uo.*, 22.

34 *Uo.*, 29.

35 Az empirikus lélektan kizárása a szigorú értelemben vett tudomány köréből részletes indoklással *A természettudományok metafizikai indító okaiban (Metaphysische Anfangsgründe der Naturwissenschaft, 1786)* olvasható. Kant és az empirikus lélektan viszonyát részletesen taglalja: Gary HATFIELD, *Empirical, rational, and transcendental psychology: psychology as science and as philosophy = Cambridge Companion to Kant*, ed. Paul GUYER, Cambridge Univ. Press, 1992, 200–227.

36 „Um den Namen einer Wissenschaft im strengsten Verstande zu führen, müsste die Psychologie lauter unbedingt allgemeine und durchaus a priori erkennbare Behauptungen enthalten. Eine Forderung, die man nur verstehen darf, um die Unmöglichkeit einzusehen, ihrer Strenge genüge zu tun. Nimmt man aber Wissenschaft in weiterm Sinne für ein systematisches, d. h. nach Principien geordnetes Ganzes der Erkenntnis, so ist die Idee einer Seelenlehre als Wissenschaft allerdings der Ausführung fähig.” SCHMID, *i. m.*, 15.

37 BÁRÁNY, *i. m.*, 12.

38 A newtoni módszertani eszmény a XVIII. század közepétől terjedt el a lélektan területén, mint azt a következő címek is jelzik: Johann Gottlob KRÜGER, *Experimental-Seelenlehre* (1756); Johann Georg SULZER, *Experimental-Physik der Seele* (1759).

39 BÁRÁNY, *i. m.*, 9.

A *Jelenséges lélekmény* nemcsak módszerében különbözik nagy mértékben a wolffi lélektantól, hanem tartalmában is. Az egyik alapvető különbség a lélek képességeiről vallott felfogás újszerűségében érhető tetten. Bárány a lélekben posztulált három képességnek megfelelően három részre osztja lélektanát, szemben Wolff követőivel, akik a lélekben két alapvető képességet különböztettek meg (többnyire a gondolkodást és az akaratot). Mint láttuk, Pálóczi Horváth wolffiánus lélektana is a megismerés (intellektus), illetve az akarat (kívánó képesség) közötti különbségtételt alkalmazza. A XVIII. században Moses Mendelssohn – szakítva a wolffiánus iskolával – *Briefe über die Empfindungen* című írásában (1755) először tételezte az érzést a megismerés és a vágy mellett önálló képességként a lélekben. A hármas felosztást a XVIII. század második felében több lélektani szerző is elfogadta: közülük a legjelentősebb Tetens (a három képesség szerinte: Verstand, Wille, Gefühl), aki e téren meghatározó volt Kant gondolkodására is. Bárány a lélekben három képességet („tehetséget”) tételez: „esméret”, „érzékenység”, „kévánás” (a „kévánás”, a megkívánó és utáló tehetség felső és alsó tehetségre oszlik: a felső az akarat, az alsó az ösztönök által meghatározott kívánó-utáló tehetség). Bárány tehát ahhoz a XVIII. században megjelent új lélekmodellhez csatlakozik, amely szerint az érzés önálló, a megismeréssel és az akarattal egyenrangú képessége a léleknek. Ez a választás – mint arra már Bogár Krisztina is felhívta a figyelmet – minden bizonynyal az észkritika hatását tükrözi.⁴⁰

Pálóczi Horváth a *Psychologia* bevezetőjében világosan kifejti, hogy munkája legnagyobb érdemének nem a lélektan terén való újító gondolatokat tartja, hanem a lélektan magyar nyelvűvé tételét. A fentiek nyomán ezt úgy pontosíthatjuk, hogy alapvetően a wolffiánus lélektant tette magyarul hozzáférhetővé. Horváth lélektanáról megállapíthattuk, hogy az a wolffi lélektan már korábban megtörtént recepciójához kapcsolódik, s így a XVIII. század végi lélektani irodalom semmiképpen sem előzmények nélküli Magyarországon. A Bárány lélektanára vetett futó pillantás pedig azt mutatja, hogy ez a lélektani irodalom – bár a tudományosság igénye és az empirikus alapozás fontosságának hangoztatása a tárgyalt munkákra egyaránt jellemző – módszerét és tartalmát tekintve korántsem volt homogén. Bárány Péter pályaműve kétségtelenül sokkal önállóbb, mint Pálóczi Horváthé, s a kortárs lélektani irodalomban való sokkal alaposabb tájékozódást tükröz: a lélektan írására vonatkozó pályázat bírálói joggal ítélték a pálmát a *Jelenséges lélekmény* szerzőjének.⁴¹

40 Lásd BOGÁR, *i. m.*

41 Habár nem tartozik a magyar nyelvű lélektan-írás összefüggésébe, a lélektani nézetek sokszínűsége szempontjából fontos megemlíteni Martinovics Ignácot, aki 1788-ban francia nyelven megjelent materialista szellemű írásában (*Mémoires philosophiques*) a lélekről értekezve elvetette a testtől különböző, anyagtalan lélek gondolatát. MARTINOVICS Ignác, *Filozófiai írások*, Bp., Magvető, 1956, 75–100.

A *Psychologia* főbb általános jellemzőinek ismertetése után érdemes közelebbről megvizsgálni, milyen poétikai vagy esztétikai jelentőséggel bíró megállapításokat tartalmaz a mű. Esztétika és lélektan kapcsolata a XVIII. században igen szoros, hiszen mindkettő a lélek képességeinek elemzéséből indul ki, s ezért a korszak esztétikai elméleteinek egy része joggal nevezhető antropológiának is.⁴² Wolff jelentősége az esztétika kialakulása szempontjából jól ismert, miként az is, hogy lélektana – amelyben a szubjektum által érzékelt külvilág végső soron a *vis repraesentativa* konstitutív tevékenységének terméke – megnyitotta az utat a fantázia (Bodmer és Breitinger poétikai írásaiban megvalósuló) produktív képességként való értékelése előtt is.⁴³ Wolff empirikus lélektanában az imagináció még alapvetően reproduktív képesség; a képzelőerőnek olyan működése, amely az emlékképektől és a puszta képzelődéstől, fantazmáktól (például az álmoktól) különböző képzeteket hozhat létre, csupán nagyon korlátozottan jelenik meg. Az *imaginatio* Wolffnál az emlékezettel tart közeli kapcsolatot, amennyiben korábban érzékelt képzetek felidézését hajtja végre az azokat kiváltó tárgyak távollétében. Az emlékezet (*memoria*) a képzeléssel szemben az a képesség, amely a felidézett képzeteket, emlékképeket felismeri. Wolff szerint az álmok mint üres képzelgések azért különböznek a valóságtól, mert nem tesznek eleget az ellentmondás és az elégséges alap (leibnizi) elvének. Az emlékképek és a puszta képzelődés mellett azonban Wolff szerint léteznek olyan, a képzelőerő által létrehozott képzetek is, amelyek kielégítik az elégséges alap elvét. Erre példa a szobrász vagy az építész, akiben – természetesen az általa tanulmányozott szobrok vagy épületek szépségeinek felhasználásával – olyan szobor vagy épület képzete jön létre, amelyet korábban nem látott.⁴⁴ Ezen a nyomon haladva a lehetséges világok leibnizi elméletére is támaszkodva lép tovább Bodmer és Breitinger a képzelőerő teremtő képességként való felfogása felé.⁴⁵ Az *imaginatio* Makó könyvében is (a wolffi lélektanhoz hasonlóan) reproduktív képesség, s pusztán ismeretelméleti szemszögből tárgyalja.⁴⁶ Pálóczi Horváth lélektana a képzelőerő képességének tárgyalásakor a

42 Ernst STÖCKMANN, *Anthropologische Ästhetik: Philosophie, Psychologie und ästhetische Theorie der Emotionen im Diskurs der Aufklärung*, Tübingen, Niemeyer, 2009.

43 Lásd Silvio VIETTA, *Literarische Phantasie: Theorie und Geschichte. Barock und Aufklärung*, Stuttgart, Metzler, 1986, 103.

44 A *Psychologia Empirica* 92. paragrafusában az *imaginatio* meghatározása: „Facultas producendi perceptiones rerum sensibilibus absentium Facultas imaginandi seu Imaginatio appellatur”. Az álmokról: „so erkennt man hieraus deutlich, dass die Wahrheit von dem Traume durch die Ordnung unterschieden sei”. (*Deutsche Metaphysik*, §. 142.) A szobrász ill. az építész példája: *Uo.*, §. 245, ill. *Psychologia Empirica*, §. 150. A képzelőerő wolffi koncepciójáról részletesen: VIETTA, *i. m.*, 104–108.

45 *Uo.*, 110–134.

46 „Nihil potest mens nostra imaginatione effingere, quod non antea sensu aliquo usurpaverit.” MAKÓ, *i. m.*, 215.

költői képzelet termékeire is kitér: ezekkel szemben igen gyanakvónak mutatkozik, bennük az értelem szempontjából potenciális veszélyforrást lát. Úgy véli ugyanakkor, hogy „a lehetetlen dolgok költésének van egy túrhető mértéke”; a mértéket, amelyet megtartva a költészet hasznos is lehet, a horatiusi és az arisztotelészi poétika szellemében a valóság és az erényre nevelés fogalmaival írja le.⁴⁷ Makó lélektanához (és a magyarországi poétikai reflexióhoz képest) újdonság, hogy a képzelőerő poétikai szerepe egyáltalán megjelenik a lélektanban, de sajnos Pálóczi Horváth nem fejt ki részletesen álláspontját arról, mit ért a képzelőerő elfogadható mértéke alatt, és hogyan értelmezi a valóságnek a korban sokat vitatott fogalmát.

Pálóczi Horváth lélektanában a költészetre vonatkozó reflexió az érzékelést tárgyaló eszmefuttatásban bukkan elő. Ez a tény arra hívja fel a figyelmünket, hogy a költészettel kapcsolatos álláspont szorosan összefügg a *Psychologia* ismeretelméleti premisszáival. A lélektan és az ismeretelmélet általában is igen relevánsnak tűnik azon változások leírásához és értelmezéséhez, amelyek az irodalom létmódjában, illetve az irodalomnak tulajdonított hatásmechanizmusban mentek végbe a XVIII. század végén. A kora újkori ismeretelméletek jellemző alapfeltevése szerint az érzékelt tárgynak az érzékelőben valamilyen (az objektumhoz hasonló vagy azzal egyértelmű kapcsolatban álló) idea vagy reprezentáció felel meg.⁴⁸ Ezt az ideát gyakran az elmében elhelyezkedő képnek tekintik. Feltételezve, hogy az elmében megtalálható az érzékelt tárgy képe vagy reprezentációja, kézenfekvő a költészet vagy irodalom lényegét ennek szavak által történő megjelenítésében látni. Az ilyen ismeretelméleti modellekhez ezért jól illeszkedik a költészet utánzasként való felfogása.⁴⁹ Természetesen

47 PÁLÓCZI HORVÁTH, *i. m.*, 41–42.

48 Az elmélet alap gondolatának eredetét (Hilary Putnam nyomán) így vázolhatjuk: „A megfelelés-elmélet legrégebbi, csaknem kétezer évig eleven formáját az ókori és középkori filozófusok Arisztotelésznek tulajdonították. Nem vagyok biztos benne, hogy Arisztotelész ténylegesen ezt képviselte, de a nyelvezete ezt sugallja. A *referencia hasonlóság-elméletének* nevezem ezt az elméletet, mivel az elmélet szerint az elménkben lévő reprezentációk és a külvilág tárgyai közötti viszony szó szerinti értelemben *hasonlóság*. Az elmélet a modern teóriákhoz hasonlóan a mentális reprezentáció eszméjét használta. Arisztotelész *fantazmá*-nak hívta a reprezentációt, a külső tárgy elmében lévő képét. A fantazma és a külvilágbeli tárgy közötti viszony, amelynek segítségével a fantazma az elme számára reprezentálja a külső tárgyat (Arisztotelész szerint) nem más, mint a fantazmának és a külső tárgynak *közös a formája*. Minthogy a fantazma és a külső tárgy hasonló (ugyanaz a formájuk), az elme a fantazma birtokában közvetlen hozzáféréssel rendelkezik a külső tárgy *formájához* is.” Hilary PUTNAM, *Reason, Truth and History*, Cambridge, Cambridge Univ. Press, 1981, 57. A középkori és kora újkori ismeretelmélet változatainak árnyaltabb leírását lásd pl. Dominik PERLER, *Einleitung = Ideen: Repräsentationalismus in der frühen Neuzeit*, I, Hg. Dominik PERLER, Johannes HAAG, Berlin, de Gruyter, 2010, 1–52.

49 Ugyanakkor, minthogy a költői megjelenítés a megismerő tudatban lévő ideákon alapul, az elképzelés a költői szubjektivitás felértékelődésének lehetőségét is magában rejt. Lásd: VIETTA, *i. m.*, 119, 198; valamint Günter GEBAUER, Christoph WULF, *Mimesis: culture, art, society*, Berkeley (Calif.), University of California Press, 1995, 158–163.

sem a kora újkori ismeretelmélet, sem a poétikai nézetek, illetve a poétikai gyakorlat nem homogén; a fenti jellemzés legfeljebb egy nagy hatású képzetkör erősen sematikus leírásaként értelmezhető.⁵⁰ Mindenesetre a vázolt képzetkör a XVIII. század második felében igen eleven volt. Michael Hißmann például Locke empirizmusa és a francia szenzualisták által inspirált lélektanában hevesen bírálja a mentális képekről és a hasonlósági viszonyról alkotott elképzelést (e nézetet Leibniznek tulajdonítva):

Már pusztán a képzet fogalmának a lélektanban való oly gyakori használata mutatja, hogy azt hitték, az agy legbelsejébe a tárgyak képei jutnak. Leibniz magát az ideát képzetként határozza meg. Képzeten azonban általában hasonlóságot értünk. A képzet ilyen meghatározásakor azonban többnyire pusztán képszerű tárgyakat tartottak szem előtt: de ettől függetlenül a leírás még csak minden testi tárgyra sem illik. Nem mondjuk-e, hogy ezek a sorok a szerző gondolatait jelenítik meg? De miféle hasonlóság van betűk és gondolatok között? Helyesebb azt mondani, hogy egy dolog akkor jelenít meg egy másikat, ha belőle az utóbbi felismerhető. Ez a magyarázat talán a megjelenítés minden fajtájára alkalmazható lenne.⁵¹

50 Az ismeretelméleti és poétikai nézetek közötti kapcsolat története még megírandó. Késő antik, középkori és kora újkori példákon mutatja be ismeretelmélet és poétika szoros kapcsolatát Vogt-Spira, rámutatva, hogy a vizsgált korszak jellemző elképzelései szerint phantasmata és aisthemata, a külvilág észlelése által keletkezett képek és a szöveg szavai által (a fantázia közvetítésével) életre hívott képek között – az imitatio modelljét is megalapozó – hasonlósági viszony áll fenn: Gregor VOGT-SPIRA, *Senses, Imagination and Literature = Rethinking the medieval senses: Heritage / Fascinations / Frames*, eds. Stephen G. NICHOLS, Andreas KABLITZ, Alison CALHOUN, Johns Hopkins Univ. Press, Baltimore, 2008, 51–72. A sztoikus ismeretelmélet Robortello általi recepcióját és ennek poétikai következményeit tárgyalja: Ulrike ZEUCH, *Aporien in der Literaturtheorie der Frühen Neuzeit. Francesco Robortellos „In Librum Aristotelis De arte poetica explicationes” und die Folgen = Mimesis – Repräsentation – Imagination*, hg. Jörg SCHÖNERT, Ulrike ZEUCH, Berlin, de Gruyter, 2008, 180–214. Az *ut pictura poesis* elvet szem előtt tartva a XVIII. századot, elsősorban angol szerzőket tárgyalva: David MARSHALL, *Ut pictura poesis = The Cambridge History of Literary Criticism*, IV, *The Eighteenth Century*, Cambridge, Cambridge Univ. Press, 1997, 681–689. Albrecht Koschorke szerint az ismeretelméleti és poétikai nézetek alakulására az egyre nagyobb mértékű közvetítettség jellemző a XVIII. században: Albrecht KOSCHORKE, *Körperströme und Schriftverkehr: Mediologie des 18. Jahrhunderts*, München, Fink, 1999, 351–357.

51 „Man kann schon aus der Redensart, Vorstellung, die in der Seelenlehre so häufig gebraucht wird, abnehmen, daß man geglaubt, es werden in das Innerste des Gehirns Bilder von den Gegenständen hinein gebracht. Leibniz definiert die Idee selbst durch eine Vorstellung. Bei einer Vorstellung denkt man sich aber gewöhnlich eine Ähnlichkeit. Allein man hat bei dieser Definition der Vorstellung größtenteils bloß bildliche Gegenstände vor Augen gehabt: und demohngeachtet paßt die Beschreibung nicht einmahl auf alle körperlichen Gegenstände. Sagt man nicht: diese Zeilen stellen die Gedanken des Verfassers vor? Was ist aber unter Buchstaben und Gedanken für eine Ähnlichkeit? Richtiger ist es, wenn man sagt, dann stellt eine Sache die andre vor, wenn man aus ihr die letzten erkennen kann. Diese Erklärung wird vielleicht auf alle Arten von Darstellungen angewandt werden können.” Michael HISSMANN, *Psychologische Versuche: Ein Beitrag zur esoterischen Logik*, Hannover/Göttingen,

A tárgy és az elmében lévő idea, illetve az idea és a szavak közötti megfelelés képzetének kritikájával találkozhatunk a XVIII. század második felében pl. Burke-nél (ő már nem gondol hasonlóságra, csupán megfelelésre):

Úgy tapasztalom, sokakat nagyon nehéz meggyőzni arról, hogy szenvedélyeik olyan szavak hatására keletkeznek, amelyekről semmilyen ideájuk sincs; s még ennél is nehezebb meggyőzni őket, hogy a társalgás szokványos menetében kellőképpen meg tudjuk értetni magunkat anélkül is, hogy az általunk tárgyalt dolgok képét felkeltenénk. (...) Ám bármilyen különösnek tűnik is, gyakran nem tudjuk, milyen ideáink vannak a dolgokról, vagy hogy egyáltalán van-e bármi ideánk bizonyos témákról.⁵²

Az érzékelés megfelelés-elméletével való szakítás Kant ismeretelméletéhez köthető, mely szerint a tárgyakról alkotott eszméink nem az elmétől függetlenül létező külvilág másolatai vagy reprezentációi, hiszen a magukban való dolgok és az elme eszméi között nemcsak hasonlósági viszony nem áll fenn, de izomorfikus megfelelés sem.⁵³ Az ismeretelméleti alapok ilyenfajta megváltozásával egyidőben, és azzal összefüggésben a poétikában is új fogalmak kerülnek előtérbe, mindenekelőtt a képzelet és az eredetiség kérdése.

Ha ebből a perspektívából vesszük szemügyre Makó és Pálóczi Horváth lélektanát, azt találjuk, hogy mindketten valamilyen képet, ideát tételeznek fel az elmében, jöllehet nem szólnak részletesen a tárgy és annak lélekben található reprezentációja közötti kapcsolatról. Makó az érzékelésről szólva (Arisztotelészt vagy a neki tulajdonított felfogást követve) megjegyzi, hogy a lélek rendelkezik az érzékelt tárgy valamifajta képével (*imago*, *idea* vagy *notio*), amely magában foglalja a tárgy formáját, illetve hasonlósági viszonyban áll azzal.⁵⁴ Ugyanakkor Makó (Wolffhoz hasonlóan) úgy véli, hogy az agyban az észlele-

1788 [az első kiadás 1777-ben jelent meg], 55. Hißmann gondolatmenete végén levonja a következtetést, miszerint nem magukat a dolgokat ismerjük meg, csupán az általuk az agyban keltett ingereket, mozgásokat: „Daher nehmen wir kein einziges Mahl den Gegenstand selbst wahr; sondern bloß die Bewegung im Gehirn, die ein Eindruck verursacht (...)” HISSMANN, *i. m.*, 56. (Leibniz valójában nem gondolta, hogy idea és tárgy között hasonlósági viszonynak kell fennállnia. Vö. G. W. LEIBNIZ, *Was ist eine Idee? = Ideen: Repräsentationalismus in der frühen Neuzeit*, I, hg. Dominik PERLER, Johannes HAAG, Berlin, de Gruyter, 2010, 310.)

52 Edmund BURKE, *Filozófiai vizsgálódás a fenségesről és a szépről való ideáink eredetét illetően*, ford. FOGARASI György, Bp., Magvető, 2008, 203. További példák: MARSHALL, *i. m.* A megismerés hasonlósági elméletének kritikájáról az 1780-as évek német antropológiai irodalmában lásd NOWITZKI, *i. m.*, 236.

53 Lásd erről: PUTNAM, *i. m.*, 63.

54 „Speciem quendam, sive imaginem rerum, quum eas animo comprehendimus, in nobis inesse dubitari non potest, quam quidem ideam, vel notionem adpellari alias docuimus (...). At non minus manifestum est, in quavis eiusmodi idea includi formam, ac similitudinem illius rei, cuius sit imago.” MAKÓ, *i. m.*, 297–298.

tek hatására materiális ideák jönnek létre, a lélekben lévő anyagtalán ideák ezek megfelelői. E felfogásban problémaként merül fel a materiális és az anyagtalán ideák közötti kapcsolat: erre Makó sem ad meggyőző választ.⁵⁵ Pálóczi Horváth az érzékelésről szólva szintén az elmében elhelyezkedő képekről (idea) beszél, de az idea és a tárgy közötti kapcsolat jellegére vagy az ideák természetére vonatkozóan nem ír részletesen.⁵⁶ Bárány Péter lélektanában ebből a szempontból is különbözik Pálóczi Horváthétól, hiszen nála megjelenik a kanti magában való dolog fogalma: „Az érző eszközök meg nem mondják nekünk, mi a tárgy valóságára nézve; hanem csak mi az a mi érző eszközünkre nézve.”⁵⁷ Ha a kanti tétel következményeit nem is vonja le Bárány, de lélektanának ez a megjegyzése az ismeretelmélet tekintetében is új horizontok felé nyit utat, miként a költészetelmélet tekintetében a zseni (többek között éppen a képzelet elevenléte által jellemzett) fogalmának említése.⁵⁸

*

A *Psychologia* poétikai érdekű megállapításain túl lélektan és irodalom kapcsolatáról szólva meg kell említeni azt is, hogy az antropológiai érdeklődés a XVIII. század második felében nem korlátozódott a tudományok területére, hanem a szépirodalomban is felfedezhető. Nem pusztán arról van szó, hogy a lélektan egyes kérdései megjelennek a korabeli költészetben és regényirodalomban, vagy hogy egyes antropológiai fogalmak, nézetek vagy problémák korabeli irodalmi művekben is felfedezhetők.⁵⁹ Az irodalom ugyanis (például a lélektani érdeklődésű regény megjelenésével) a tapasztalati lélektanhoz hasonlóan részt vett a lélekre vonatkozó új elképzelések megképződésében.⁶⁰ Lehetséges, hogy egyes irodalmi művek más, esetleg gazdagabb tudást tartalmaznak a lélekről, mint az elméleti munkák. Az egyént középpontba állító irodalom (például a lélektani regény) a tapasztalati lélektanhoz hasonlóan részt vett a lélekre vonatkozó új tudás kialakításában. Az empirikus lélektan iránti érdeklődés és a regényirodalom közötti szoros kapcsolat lehetőségét a XVIII. században legjobban Karl Philipp Moritz munkássága példázza: a *Magazin zur Erfahrungsseelenkunde* alapítójának *Anton Reiser* (1785–1790) című regénye tudományos érdeklődésre is

55 Uo., 308–310.

56 PÁLÓCZI HORVÁTH, *i. m.*, 15.

57 BÁRÁNY, *i. m.*, 29. A gondolat kanti eredetére már Bogár Krisztina rámutatott idézett tanulmányában.

58 „A zsenihez elkerülhetetlenül kívántatik a termékeny, s bizonyos végre intézett eleven képzelés; (...)”. BÁRÁNY, *i. m.*, 68.

59 Vö. LACZHÁZI, *Hósi szenvedélyek...*, *i. m.*, 226–241.

60 Pl. Jutta HEINZ, *Wissen vom Menschen und Erzählen vom Einzelfall: Untersuchungen zum anthropologischen Roman der Spätaufklärung*, Berlin/ New York, Walter de Gruyter, 1996.

méltó lélektani esettanulmányként, jellemrajzként olvasható, mint azt részeinek a *Magazinban* való közlése is mutatja, de a regény szintén sokat merített az empirikus pszichológia tudományából.

Pálóczi Horváth Ádám regénye a szabadkőműves tematika azon irodalmi feldolgozásai közé tartozik, amelyek elsősorban a szabadkőművességnek tulajdonított eszmények népszerűsítésében érdekeltek: ez a pragmatikai irányultság a *Psychológiában* említett hasznosság-elv megvalósulásaként is értelmezhető.⁶¹ Habár nem a lélektani elemzés áll a regény középpontjában, a *Felfedezett titok* mégsem csupán azért hozható összefüggésbe a szerző lélektani érdeklődésével, mert megjelenik benne a lélektan mint társalgási téma,⁶² hanem a főhős ábrázolásának lelki dimenziói okán is. Tematikusan a szabadkőművességhez társított értékek állnak a középpontban, s ezeknek az olvasók felé való közvetítése révén a regény eleget tehet a hasznosság *Psychológiában* is megfogalmazott követelményének. A szabadkőműves tematika azonban az egyén sorsának bemutatásán keresztül, a főhős szubjektív nézőpontjából jelenik meg. A főhős önértelmezésében (a lélektanhoz hasonlóan) központi a tökéletesedés fogalma, amely azonban itt egészen konkrét jelentést nyer a szabadkőműves ideálhoz (pontosabban a főhős által elképzelt ideálhoz) való eljutásban.

A lélektan teoretikus fejtegetései és a regény között nem kell feltétlenül szoros kapcsolatot keresnünk, de mindenképpen érdemes felidézni az érzelmek *Psychológiában* való tárgyalását a szabadkőművessé válás jelentette boldogság és az ezzel ellentétbe kerülő szerelem közötti vívódással kapcsolatban. Pálóczi Horváth Makó nyomán a wolffianus felfogást képviseli, melynek alapját Leibniznak az a tétéle képezi, mely szerint a „lélek *maga* egy erő, amely törekvésként, *appetitus*ként, illetve *conatus*ként nyilvánul meg, s áthatja az egész lelki történést úgy, hogy valamennyi percepcióban benne rejlik a tendencia arra, hogy a következőre térjen át”.⁶³ A szenvedélyek Leibniz szerint ebből a törekvésből eredeztethetők: a szenvedély nem más, mint az elmosódott képzetek alapján létrejövő törekvés. Wolff álláspontja a szenvedélyek metafizikai értelmezése tekintetében ezzel teljesen egyező: a szenvedélyek szerinte is az egyszerű, testetlen szubsztanciának tekintett lélek tökéletesedésre való törekvéséből

61 A szabadkőműves tematika a kor német nyelvű regényirodalmában igen népszerű volt. Változatait elemző monográfiájában Michael Voges utal a lélektani regénnyel való kapcsolat lehetőségére is: Michael VOGES, *Aufklärung und Geheimnis: Untersuchungen zur Vermittlung von Literatur- und Sozialgeschichte am Beispiel der Aneignung des Geheimbundmaterials im Roman des späten 18. Jahrhunderts*, Tübingen, Niemeyer, 1987, 282–283.

62 Lásd: „s több-több kérdésekkel alkalmatlanságot szolgáltatam neki a test alkotmányáról, lélek eredetéről, természetéről, tehetségeiről, munkáiról, testtel egybekötöttségéről való beszélgetésre”. PÁLÓCZI HORVÁTH Ádám, *Felfedezett titok*, kiad. NÉMETH József, Bp., Szépirodalmi, 1988, 35–36.

63 Wolfgang RÖD, *A szenvedélyek leibniz-i értelmezése = Ész és szenvedély: Filozófiai tanulmányok a XVII–XVIII. századról*, szerk. BOROS Gábor, Bp., Áron, 2002, 201–218; itt: 207.

erednek, amennyiben a lélek percepciói elmosódottak és homályosak.⁶⁴ Pálóczi Horváth (Makó és Wolff nyomán) megállapítja, hogy „a lélek tökéletesíteni igyekszik magát”. A tökéletesedés fogalmából származik a jó és a rossz meghatározása: „Azt, ami bennünket tökéletesít, vagy ami célunkkal megegyez, jónak nevezjük.” Ebből következik, hogy a képzetek gyönyörűséget vagy unalmat okoznak a lélekben:

A léleknek az az illetődése (affectio), mely a maga tökéletesedésére vagy jóllétére való figyelmezésből és annak ismertetéből származik, neveztetik gyönyörködésnek, voluptas, ellenkezőképpen unalomnak, taedium az az illetődés, mely származik a tökéletlenedésre, vagy rosszul lételre való figyelmezésből.

A lélek kívánó tehetsége vagy jóra vagy rosszra irányul: az előbbi a kívánság, az utóbbi az irtózás. A jót vagy rosszat vagy az „érzékenység” (azaz az érzékek) által „homályosan” vagy az értelem által világosan észleljük: ezért megkülönböztethető az „érzékenységéből költ gyönyörködés” (*appetitus sensitivus*) és az „értelmes gyönyörködés” (*appetitus rationalis*). A szenvedélyek az érzékenységéből kelt kívánások, de indulatról csak az érzékenységéből eredő kívánás vagy irtózás heves foka esetében beszélünk.⁶⁵ A lélekben dúló harcok ennek fényében mint az *appetitus sensitivus* és az *appetitus rationalis* közötti összeütközések értelmezhetők, hiszen lehetséges, hogy az egyik jónak mutat valamit, amit a másik rossznak. A wolffi felfogás szerint az akarat az ész iránymutatását követi, így az ész vezetése alatt lehetséges a szenvedélyek megregulázása is.

A szabadkőművessé válás jelentette, az altruista érzelmeket előtérbe helyező, alapvetően racionális lelki tökéletesedés és a szerelmi szenvedély közötti konfliktus regénybeli leírása annyiban mindenképpen párhuzamba állítható ezzel az elmélettel, hogy a főhős gondolataiban a szerelem többször is az értelem diktálta helyes úttól eltérítő erőként, eltévelyedésként, vétekként jelenik meg. Ezen nem változtat az sem, hogy a házassági tervben a szenvedély mellett a racionális kalkuláció, a házassággal megszerezhető javak sem csekély szerepet kapnak.⁶⁶ Az ellentétbe kerülő készletések okozta lelki konfliktusban végül a szerelem marad alul:

64 A tökéletesedés: Christian WOLFF, *Psychologia empirica*, Frankfurt, Lipcse, 1732, 388. A kívánság és a szenvedély eredete az elmosódott képzet: *Uo.*, 440, 459.

65 PÁLÓCZI HORVÁTH, *Psychologia...*, i. m., 208–217.

66 Pl.: „szép, kedves maga alkalmaztatású, úgy veszem észre, hogy jó hajlandóságú is, fiatal, ha mi hibája van, könnyen javítható, s emellett vagyonos is; keresve is olyan feleséget kellene keresnem”. PÁLÓCZI HORVÁTH, *Felfedezett titok...*, i. m., 289. A szenvedélynek ilyen racionális megfontolásokkal való keverése az érzelmes vagy romantikus szerelem kódja előtti szerelemszemantika körében marad. Vö. Niklas LUHMANN, *Szerelem – szenvedély: Az intimitás kódolásáról*, ford. BOGNÁR Virág, Bp., Józsvöveg, 1997, 159–184.

A szerelem édessége és a valóságos boldogságra vágyás addig küszködtek szí-
vemben egymással, (...) hogy utoljára csakugyan erőt vett szívemen a jobb gon-
dolat, s kitolta, kiűzte a szerelmet belőlem (...).⁶⁷

A wolffi racionalizmussal összhangban lévő – bár megkésett – döntés nem teszi lehetővé a szerencsétlenség elkerülését. Kétséges, hogy a regénybeli történetben (amelynek megkonstruálásában fontos szempont lehetett, hogy a szabadkőmű-
vesség titkai ne táruljanak fel) a különböző vonzalmak közötti választás meg-
nyugtató módon lehetséges lenne-e egyáltalán, s ez a wolffi lélektannak a ráció
erején alapuló optimizmusát illető kételyeknek is alapot adhat.⁶⁸ A szenvedélyt
elítelő megfogalmazások ellenére sem olvasható a történet a szenvedély veszé-
lyeire figyelmeztető példaként, hiszen az élettörténet egésze az erényes, a műben
egyértelműen pozitívként megjelenített eszmékhez kötődő hős bukásaként jelen-
nik meg. S ez a történet – akár magáévá teszi a szerelemnek a főhős szavaiban
megformálódó negatív értelmezését az olvasó, akár a szerelmet a szabadkőmű-
vessé válással szembeállító külső tényezőt tekinti meghatározónak a főhős tra-
gédiájában – együttérzést, részvétet kelt benne (természetesen csak akkor, ha
képes a szabadkőművességhez nem ellenségesen viszonyulni). Bár a regény a
racionalista szenvedélyelmélet fogalmait használja a főhős lelki konfliktusának
leírására, s az érzelmek másfajta koncepciója nem jelenik meg a szövegben, az
együttérzésen alapuló olvasói attitűd lehetőségével olyan (az érzékeny regé-
nyekre jellemző) lélektani-poétikai koncepció mutatkozik meg a *Felfedezett ti-
tokban*, amely nem írható le a *Psychologia* wolffiánus szemléletének keretei kö-
zött. Az érzelmi hatás előtérbe kerülése ugyanakkor jelzi a tárgyilagos elemzést
kívánó tudományos lélektantól való különbséget is. A regény tehát nemcsak a
lélektani érdeklődés más formában való továbbéléséről tanúskodik, hanem arról
is, hogy a wolffi racionalizmus szűkösnek mutatkozott az írói célokhoz.

67 PÁLÓCZI HORVÁTH, *Felfedezett titok...*, i. m., 312.

68 A magyar regényolvasók már korábban is találkozhattak olyan regényekkel, amelyek a lelki élet elemzésében a wolffiánustól különböző modellt alkalmaztak. A wolffi lélektan, különösen a szenvedélyelmélet és az ész lehetőségeibe vetett optimista hit kritikájaként is értelmezhető részletek olvashatók pl. Gellert *Leben der schwedischen Gräfin von G**** című regényében, melynek magyar fordítása Sándor Istvántól 1778-ban jelent meg. Az egyik ilyen momentum, hogy a grófné két férfi iránt érez szerelmet (ráadásul mindkettőnek a felesége is), és képtelen racionális kritériumok alapján dönteni, hiszen két azonos szenvedély áll egymással szemben (nem úgy, mint a *Felfedezett titokban*, ahol két különböző, s ezért az ész által hierarchizálható szenvedély ütközik össze). Katrin Löffler szerint Gellertet Thomasius tanítása ösztönözte a wolffi lélektannak a regényben is megmutatózó kritikájára s az altruista érzések előtérbe helyezésére. (Lásd erről: Katrin LÖFFLER, *Gellerts Roman „Leben der schwedischen Gräfin von G***“ im Kontext der zeitgenössischen philosophischen und theologischen Anthropologie = Gellert und die empfindsame Aufklärung: Vermittlungs-, Austausch- und Rezeptionsprozesse in Wissenschaft, Kunst und Kultur*, hg. Sibylle SCHÖNBORN, Berlin, Erich Schmidt Verlag, 2009, 99–116.) Érdemes lehet tehát a lélektani elképzelések változását vizsgálva a korabeli regényfordításokat is figyelembe venni, a fordításokat a ben-
nük implikált lélektani elképzelésekre figyelemmel is vizsgálni.